

De bestraffing van oorlogsmisdaden: *Quo vadis?*¹

Oorlogsmisdaden. Bijna dagelijks worden ze gepleegd, per definitie in een context van oorlog. Een context waarin bepaalde handelingen, die in vredetijd levenslange gevangenisstraffen voor hun daders meebrengen, rechtsgeldig kunnen worden gesteld indien ze alle voorwaarden van het toepasselijke internationaal humanitair recht (IHR) respecteren. Hoewel oorlogen die rechtsgeldig onder het jus in bello worden gevoerd, reeds veel noembaar en onnoembaar leed meebrengen, genieten de deelnemende actoren strafrechtelijke immuniteit. Oorlogsmisdaden onderscheiden zich hiervan doordat zij bepaalde drempels en regels van het IHR overschrijden. De centrale vraag wordt dan of de auteur van deze handelingen op grond van het internationaal recht kan worden onderworpen aan een proces om zijn allerindividueelste betrokkenheid bij de beweerde feiten te onderzoeken en of hij strafrechtelijk kan worden veroordeeld.

Bestrafing van oorlogsmisdaden als meest indringende vorm van rechtshandhaving, waartegen geen schild van staatssoevereiniteit bestand is. Bestrafing als laatste remedie om retributief en op individuele basis recht te zetten wat collectieve preventie niet kon voorkomen.

Het gebeurde meticuleus en met groot symbolisch belang na de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de voormalige nazi-kopstukken tijdens de befaamde processen van Nuremberg en van de Japanse leiders tijdens de processen van Tokyo. Een stap vooruit? Zeker, het individu wordt ter verantwoording geroepen, los van enige staatsstructuur. Doch de critici van deze processen hadden uiteraard gelijk wanneer ze erop wezen dat de enige beklaagden Duitsers en Japanners waren en geen enkel individu van geallieerde zijde dergelijk internationaal – politiek dan wel juridisch - proces kreeg voor door hen begane feiten. Dit laatste element roept ook de ‘*nullum crimen sine lege*’-discussie in het leven: was het strafbaar karakter van bepaalde feiten reeds juridisch gekristalliseerd op het moment dat ze werden begaan?

Nuremberg en Tokyo als hoogmissen van berechting door internationale instanties. Nuremberg en Tokyo als precedent om de rechtsregels ook te verbinden aan instellingen die in staat zijn ze toe te passen.

De rechtszaak als gelegenheid om de regels te testen, te verfijnen en hun grenzen bloot te leggen. De rechtszaak als uiting van de juridische disciplinaire cultuur: met de veroordeling dan wel vrijspraak van de dader als eindpunt van de procedure, de afschrikking van andere militaire actoren als verhoopt neveneffect.

Op welk niveau ging men dit alles structureren in toekomstige conflicten: nationaal dan wel internationaal, gelokaliseerd dan wel gedelokaliseerd ten aanzien van het conflict waarin de oorlogsmisdaden werden begaan?

Te midden van het klimaat van de ontluikende Koude Oorlog kozen de vier Geneefse Conventies van 12 augustus 1949 de weg van het pragmatisme door internationale theorie (definities) te combineren met nationale praktijk (processen). Juridisch gesproken kwam het begrip ‘oorlogsmisdaden’ hier niet meer bij kijken. ‘Ernstige inbreuken’ werden de sleutelwoorden in de vier Conventies, in een quasi identiek gemeenschappelijk artikel

gedefinieerd door middel van een exhaustieve lijst van “handelingen (...) gepleegd tegen door het Verdrag beschermde personen of goederen.”² Ernstige inbreuken konden in de toenmalige stand van het IHR enkel bestraft worden indien ze begaan waren in een internationaal gewapend conflict. Gemeenschappelijk artikel 3 van de Geneefse Conventies, tot 1977 de enige verdragsrechtelijke regeling inzake niet-internationale gewapende conflicten, sprak er met geen woord over. Dit alles leidde ertoe dat dezelfde feiten juridisch helemaal anders behandeld werden naargelang ze werden begaan in een internationaal, dan wel een intern gewapend conflict. In deze laatste hypothese hing alles af van de vraag of, hoe en jegens wie het interne strafrecht werd toegepast op bepaalde feiten. Het kreeg op dit punt geen richtsnoeren van het internationaal recht.

Ondanks deze valse start voor de interne gewapende conflicten, is en blijft 1949 een mijlpaal voor de bestraffing van oorlogsmisdaden, gezien de verdragsrechtelijke kristallisatie van de vraag welke schendingen van de Conventies als ‘ernstige inbreuken’ moeten aanzien worden. Dit ging evenwel niet gepaard met de oprichting van nieuwe instellingen. In tegenstelling tot de ervaring van Nuremberg en Tokyo, steunen de Geneefse Conventies expliciet op de ‘hoge verdragsluitende partijen’. Lees: de staten die beslissen partij te worden.

Dat laatste bleek niet het probleem, getuige de quasi universele ratificatie van de Geneefse Conventies. Eén van de grote praktische hinderpalen eigen aan de creatie van internationaalrechtelijke normen werd derhalve met glans overwonnen. De zwakke mogelijkheid tot afdwinging van de handhavingsmechanismen, voorzien in de Conventies, bleek echter de achilleshiel. Het systeem van de Conventies steunde immers op het idee dat het aan elke “Hoge Verdragsluitende Partij” toekomt om *“alle wettelijke regelingen tot stand te brengen, nodig om doeltreffende strafbepalingen vast te stellen voor personen die één der ernstige inbreuken (...) hebben gepleegd, dan wel bevel tot het plegen daarvan hebben gegeven.”*³

De Geneefse Conventies waren baanbrekend doordat staten instemden met het idee dat het internationaal recht rechtstreeks handelingen van onderdanen – al dan niet in officiële legerdienst – strafbaar kon stellen. Daardoor verloren zij een deel van hun discretionaire appreciatiebevoegdheid omtrent de vraag welke handelingen intern strafbaar dienden te worden gesteld. De Conventies schoten echter tekort doordat diezelfde staten ervoor zorgden dat hun nationale procedures voor de totstandbrenging van *“alle wettelijke regelingen”* niet schaakmat werden gezet.

Ofschoon idealistisch en universalistisch qua omschrijving van de incriminaties, bleven de Conventies steken in het statelijk realisme en particularisme. Elke staat moest voor zich de verdragsrechtelijk vastgelegde incriminaties omzetten in het interne strafrecht, zonder institutionele *watchdog* die staten desnoods met sancties kon dwingen tot deze omzetting en tot daadwerkelijke vervolging. Er kwam geen ‘Internationale Organisatie voor de Geneefse Conventies’. Ondanks de wederzijdse aanmoedigingen van staten om de papieren verdragsverplichtingen om te zetten in praktijk en de exemplarische wijze waarop het Internationaal Comité van het Rode Kruis (ICRC) staten hierbij op allerlei manieren hielp, was en bleef de implementatie een puur nationaal-politieke beslissing,

onderhevig aan de aan- of afwezigheid van politieke wil. Precies deze politieke wil liet zich vaak afschrikken door wat de Conventies voorschreven. Elke verdragspartij had de verplichting de vermoede daders van ernstige inbreuken “*op te sporen en moet hen, ongeacht hun nationaliteit, voor haar eigen gerechten brengen.*”⁴ De onderhandelaars van de Geneefse Conventies maakten het principe van universele jurisdictie hiermee tot de kern van de rechtshandhaving. Zelfs indien een staat, wiens onderdaan een ernstige inbreuk pleegde, om redenen van politiek beleid of favoritisme, dan wel omwille van logistieke onmogelijkheid, deze persoon niet aan een strafrechtelijk proces wou / kon onderwerpen, zou er altijd wel een staat zijn die in dit vacuüm van straffeloosheid zou stappen. Het ambitieuze karakter van dit juridische stelsel maakte het tevens tot een politiek probleem: wou / kon de staat zijn nationale strafrechtssysteem aanwenden om individuen van een andere staat te berechten voor ernstige inbreuken, zelfs indien dat individu niet de minste band had met de vervolgende staat en indien de beweerde ernstige inbreuk noch op het territorium van, noch tegen een onderdaan van de vervolgende staat werd gepleegd? De staat waarvan de dader de nationaliteit bezit kreeg bijgevolg geenszins het monopolie van de vervolging. Voor het geval dat zulks echter, voor de omstandigheden eigen aan het geval, een brug te ver zou blijken te zijn, bevatten de Conventies een toepassing van het adagium *aut dedere, aut judicare*. Staten komen hun verdragsverplichtingen ook na indien ze de individuen – die zij verplicht dienen op te sporen – overleveren aan een andere Hoge Verdragsluitende Partij, die vervolgt. De enige richtsnoer aangaande de te hanteren strafmaat die door de Conventies wordt meegegeven, is dat de straffen “doeltreffend” dienen te zijn. Daardoor bleef de nationale beoordelingsbevoegdheid binnen zekere beperkingen behouden.

Deze internationaalrechtelijke toelating – zelfs verplichting - om voor ernstige inbreuken universele jurisdictie in het nationale strafrecht op te nemen en door de nationale strafrechtbanken te laten uitoefenen, werd slechts zelden door de staten aangegrepen. De door de Koude Oorlog gepolariseerde internationale gemeenschap startte, weliswaar via nationale rechtbanken, enkele processen tegen oorlogsmisdadigers, doch de overgrote meerderheid betrof feiten begaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. De mogelijkheid tot berechting op basis van universele jurisdictie bleef daarbij onbenut. Het internationaal recht schipperde tijdens deze periode tussen het “recht van coöperatie”, mogelijk tussen gelijkgezinde staten die zich achter projecten konden scharen om gemeenschappelijke problemen aan te pakken en het “recht van coëxistentie”, dat de minimumvoorwaarden aangaf voor het fragiele internationaalrechtelijke weefsel tussen staten met diametraal tegenovergestelde sociaal-economische systemen.

Ondanks enkele timide pogingen tot oprichting van een internationaal strafhof, blonken de Verenigde Naties en de hele internationale gemeenschap tijdens de Koude Oorlog uit door hun gebrek aan aandacht voor de bestraffing van oorlogsmisdaden. De hoge verwachtingen die door Nuremberg en Tokyo waren gewekt, werden eenvoudigweg niet ingelost. Deze barre realiteit weerhield staten er echter niet van om ter gelegenheid van de afsluiting van het Eerste Aanvullend Protocol (AP I) in 1977, de lijst van ernstige inbreuken aanzienlijk uit te breiden in artikel 85, waarvan paragraaf 5 uitdrukkelijk vermeldt dat ernstige inbreuken beschouwd dienen te worden als oorlogsmisdaden. Het emotioneel zwaar beladen concept maakte voortaan opnieuw deel uit van het officiële

juridische discours. Het tezelfdertijd afgesloten Tweede Aanvullend Protocol (AP II), toepasselijk op niet-internationale gewapende conflicten die aan meer stringente voorwaarden beantwoorden dan gemeenschappelijk artikel 3 van de Geneefse Conventies, betekende een eerste stap inzake bestrafing in niet-internationale gewapende conflicten. Artikel 6 van AP II schrijft minimumvoorwaarden voor voor de vervolging en bestrafing van feiten in verband met het gewapend conflict. De invloed van de inmiddels sterk ontwikkelde rechtstak der mensenrechten liet zich hierbij onmiskenbaar voelen. Hoe belangrijk deze stap ook was, artikel 6 nam het concept ‘oorlogsmisdaad’ of ‘ernstige inbreuk’ niet in de mond en gaf geen enkele aanzet om aan te duiden welke feiten als zodanig gekwalificeerd moeten worden en strafbaar moeten worden gesteld. De concrete strafbaarstelling en op wie ze wordt toegepast, bleef behoren tot de sfeer van het interne strafrecht, wat betreft de te volgen strafprocedure thans wel omkaderd door het internationaal recht.

Bijna vijftig jaar scheiden Nuremberg van de eerstvolgende stap in deze richting. Men kan het cynisme van de inwoners van Sarajevo begrijpen, die elkaar te midden van de oorlog in de jaren 90 vertelden: *“Wanneer iemand één persoon doodt, wordt hij in de gevangenis gezet. Wanneer iemand 20 mensen doodt, wordt hij ontoerekeningsvatbaar verklaard. Maar wanneer iemand 200.000 mensen doodt, wordt hij uitgenodigd naar Genève voor vredesonderhandelingen.”*⁵

Gedragen door een hernieuwd elan en door de ademruimte die staten de VN lieten, deed de VN een belangrijke stap in het bestrijden van dergelijke toestanden. Gebruikmakend van zijn bevoegdheden onder Hoofdstuk VII van het Handvest van de Verenigde Naties richtte de Veiligheidsraad bij resolutie twee *ad hoc*-tribunalen op, bevoegd voor feiten gepleegd tijdens de twee gruwelijkste conflicten van de eerste helft van de jaren 90: Joegoslavië⁶ en Rwanda.⁷ De symbolische waarde en het praktische belang van beide tribunalen, respectievelijk opgericht in 1993 en 1994, is en blijft enorm: voor het eerst sinds Nuremberg werd op internationaal niveau systematisch en institutioneel een antwoord gegeven op de problematiek van straffeloosheid die de meeste gewapende conflicten tijdens de Koude Oorlog scheen te kenmerken. Door het in de statuten van de tribunalen neergelegde beginsel van de primauteit op de nationale gerechten, zou de berechting internationaal kunnen verlopen, los van statelijke belangen. Ook op doctrinaal vlak droegen de statuten van beide tribunalen hun steentje bij. Voor het Joegoslavië-tribunaal geschiedde dit vooral door in de artikelen 2 en 3 van zijn statuut bevoegdheid te verlenen ten aanzien van een opgesomde lijst van “ernstige overtredingen van de Conventies van Genève van 1949” en ten aanzien van “schendingen van de krijgswetten of –gewoonten”. Deze laatste uitdrukking vulde de verdragsrechtelijke leemte waarbij bepaalde oorlogsmisdaden niet onder de definitie van ernstige schendingen vallen, doch inmiddels bij wijze van gewoonterecht als dusdanig waren gekristalliseerd. Waar beide vermelde artikelen van het statuut van het Joegoslavië-tribunaal de erin opgesomde handelingen onmiskenbaar als vallend onder de individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid brandmerkten, zorgde artikel 4 van het Statuut van het Rwanda-tribunaal voor een regelrechte revolutie door in het kader van een niet-internationaal gewapend conflict een lijst van strafbare “schendingen van het gemeenschappelijk artikel 3 van de Conventies van Genève en het Aanvullend Protocol II” op te nemen. Voor het

eerst stond het op papier: oorlogsmisdaden waren niet langer buiten het bereik van het internationaal recht louter omwille van het feit dat ze in het kader van een intern gewapend conflict waren gepleegd. Een verdere, cruciale stap in de richting van een convergentie van beide regimes, werd gezet door het Joegoslavië-tribunaal in een uitspraak van 1995 waarin het het volgende besloot: “*Customary international law imposes criminal liability for serious violations of common Article 3, as supplemented by other general principles and rules on the protection of victims of internal armed conflict, and for breaching certain fundamental principles and rules regarding means and methods of combat in civil strife.*”⁸

Zowel het Joegoslavië- als het Rwanda-tribunaal werden uitdrukkelijk als *ad hoc*-hoven geconcipieerd: enkel bevoegd voor feiten gepleegd binnen een welbepaald gebied en tijdens een welomschreven periode. Dit leidde tot de terechte kritiek waarom al deze energie werd geïnvesteerd in Joegoslavië en Rwanda, terwijl talloze andere gewapende conflicten dergelijke behandeling niet kregen, met als resultaat een bestending van de cultuur van straffeloosheid. Tezelfdertijd werd de vraag gesteld of de door de tribunalen gehanteerde techniek – retributief en gericht op strafrechtelijke veroordeling van de individuen waartegen het meeste bewijsmateriaal bestond of die relatief gezien de meeste schuld droegen – wel verkieslijk was voor elk soort conflict en voor elke postconflictuele maatschappij die probeert haar interne rust terug te vinden. Vele ‘kleine vissen’ glipten door de mazen van het net van beide tribunalen en bleven vaak ongehinderd leven in de nabijheid van de families van hun slachtoffers. Betekent het nastreven van gerechtigheid onder de vorm van individuele veroordelingen dat de herwonnen vrede en maatschappelijke rust tijdelijk verloren gaan? Of is duurzame maatschappelijke rust slechts mogelijk als gerechtigheid tot in het uiterste wordt afgedwongen, met als prijs dat slachtoffers hun trauma’s dienen te herbeleven in de rechtszaal en oude wonden worden opengereten? Zeker, de strijd tegen straffeloosheid is en blijft een uiterst lovenswaardig doel dat de energie die erin wordt geïnvesteerd, ruimschoots verdient. Doch de vraag moet evenzeer gesteld worden of, voor bepaalde gevallen, een verzoeningscommissie naar het voorbeeld van Zuid-Afrika niet verkieslijk is. De intellectuele behoefte om over een uniform conceptueel kader te beschikken verbleekt in het licht van de onmogelijkheid om bepaalde specifieke omstandigheden van een gewapend conflict erin te betrekken.

Ondanks de lovenswaardige initiatieven van zowel het Joegoslavië- als het Rwanda-tribunaal – beide opgericht nadat de internationale gemeenschap een zware morele last op zich nam door haar schrijnend onvermogen de conflicten te vermijden dan wel tijdig en efficiënt in te grijpen – bleef het recht inzake oorlogsmisdaden verstrikt in de kritiek dat het selectief was. Massale amnestie en beloftes van niet-bestrafing bleven pasmunt in de handen van onderhandelaars die poogden een gewapend conflict te beëindigen en iedereen tot vrede te bewegen. Kwatongen beweerden zelfs dat, nu de meeste nazikopstukken overleden dan wel berecht waren, beide Tribunalen een poging waren van de internationale gemeenschap om de aandacht af te leiden van meer gevoelige dossiers waar het verlangen om de afdwinging van het IHR te bekomen minder prioritair was in de dans van statelijke belangen. Of kwam het er gewoon op neer dat voor Joegoslavië en Rwanda geen enkel van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad zijn veto wou stellen?

Het Joegoslavië- en Rwanda-tribunaal worden terecht geprezen als overwinning van het idee dat niemand boven het recht staat, als overwinning ook van het internationaal recht op de statelijke soevereiniteit. Doordat zij het morele en juridische gezag van het internationaal recht en de internationale instellingen hielpen versterken, droegen zij bij tot het hernieuwde elan voor het decennialang sluimerende idee voor een permanent Internationaal Strafhof in de jaren 90. Dat culmineerde op 17 juli 1998 in de aanneming van het Statuut van het Internationaal Strafhof te Rome.

Sinds 1 juli 2002, veel vroeger dan algemeen verwacht, is het in Den Haag gevestigde Internationaal Strafhof een feit. Testcases worden Congo en Oeganda. Beide verwezen het onderzoek naar bepaalde feiten op hun grondgebied in de loop van 2004 naar het Hof door. Hiermee maakten zij gebruik van één van de toegangspoorten waardoor het Hof zijn bevoegdheden kan uitoefenen. De bevoegdheid van het Hof inzake oorlogsmisdaden (artikel 8 van het statuut) is vrij ruim: daar waar het statuut inzake internationale gewapende conflicten een welgekome verdragsrechtelijke basis levert die bevestigt wat staten voor deze conflicten als oorlogsmisdaad beschouwen – een concept dat nu veel ruimer is dan de ernstige inbreuken van de Geneefse Conventies – bewandelt het statuut nieuwe paden inzake de strafbaarstelling van oorlogsmisdaden gepleegd tijdens niet-internationale gewapende conflicten. Ook feiten geheel gepleegd binnen de cocon van de staatssoevereiniteit worden nu rechtstreeks door het internationaal recht strafbaar gesteld. Tussen de individuele dader en het internationale recht wordt het tussenschot van de soevereiniteit weggehaald.

Is de berechting van oorlogsmisdaden waar ook ter wereld gepleegd na 1 juli 2002 dan eindelijk gegarandeerd? Allerm minst. Het Statuut van het Internationaal Strafhof is immers, anders dan de Joegoslavië- en Rwanda-tribunalen, niet bepaald in een dwingende resolutie van de Veiligheidsraad, maar in een “klassiek” multilateraal verdrag. Het staat landen vrij om zich hier al dan niet bij aan te sluiten. Ofschoon inmiddels 97 staten partij zijn, kent het Hof ook een aantal notoire tegenstanders, waaronder de VS. De VS deed er de laatste jaren alles aan om te garanderen dat zijn onderdanen nooit voor het Internationaal Strafhof zouden dienen te verschijnen. Wat we zelf doen, doen we beter, zo luidde het in Washington DC. Het Internationaal Strafhof is echter geenszins een supermachtige instelling waarvan de openbare aanklager zomaar eigenhandig vervolgingen kan opstarten. Het Hof, dat niet over universele jurisdictie beschikt, werkt immers op basis van het beginsel van de complementariteit en kan in principe enkel in actie schieten wanneer de *“staat die terzake rechtsmacht heeft (...) niet bereid is of niet bij machte is om het onderzoek of de vervolging tot een goed einde te brengen”* (artikel 17). Bijgevolg blijven de nationale gerechten de plaats bij uitstek waar de echte actie moet plaatsvinden voor de daadwerkelijke vervolging van oorlogsmisdaden. Het Internationaal Strafhof is een reservehof en kan puur logistiek gezien gewoon niet alles verwerken. Dat idee ligt ook ten grondslag aan de – door het ICRC sterk bekritiseerde – beknutting van de rechtsmacht van het Hof inzake oorlogsmisdaden. Het Hof heeft rechtsmacht ten aanzien van oorlogsmisdaden, doch enkel *“wanneer deze worden gepleegd ter uitvoering van een plan of beleid of als onderdeel van het op grote schaal plegen van dergelijke misdaden.”* De op individueel initiatief handelende soldaat hoort

blijkbaar niet thuis in Den Haag. Voor dit geval zijn we terug naar af. Paradoxaal is en blijft het principe in het IHR dat elke oorlogsmisdaad strafrechtelijk dient te worden berecht. Een cruciale vraag wordt nu of het in 1949 heet gepresenteerde beginsel van universele jurisdictie ook zo heet wordt opgediend. Het wel en wee van de Belgische ‘Genocidewet’ zal in vele parlementen wellicht als voorbeeld worden ingeroepen van de voor- en nadelen van een ruime implementatie van de Conventies.

Anderzijds is het Internationaal Strafhof als permanente institutionele structuur ongetwijfeld een uiterst belangrijke nieuwe internationale factor in de bestraffing van oorlogsmisdaden. Het project waar jarenlang voor gestreden is door talloze groeperingen is ten einde en moet tezelfdertijd nog beginnen. Individuele internationale strafrechtelijke verantwoordelijkheid voor oorlogsmisdaden is een feit, een *acquis* van de internationale gemeenschap. Dit dient een kernpunt te zijn van elke militaire opleiding ten aanzien van elk individu, net zoals preventie op grote schaal het broodnodige complement dient te zijn waarop de internationale gemeenschap nu haar aandacht dient te richten. Straffeloosheid is niet langer een optie. Het Internationaal Strafhof is niet alleen complementair ten opzichte van nationale gerechten, maar tevens ten opzichte van alle inspanningen voor conflictpreventie en van alle inspanningen door instellingen zoals het ICRC om tijdens het conflict respect voor het IHR als primordiaal te doen aanzien. Het opleggen van individuele straffen, hoe noodzakelijk ook, mag ons niet blind maken voor het feit dat repressie van enkele individuen geen volwaardig substituut is voor een gefaalde diplomatie. De boutade dat “preventie de beste remedie is”, is en blijft geldig.

Prof. dr. Jan Wouters

Bruno Demeyere

Instituut voor Internationaal Recht, KU Leuven

¹ Deze bijdrage gaat niet in op de wederwaardigheden van de voormalige Belgische “Genocidewet”, d.w.z. de Wet van 16 juni 1993 betreffende de bestraffing van ernstige schendingen van het internationaal humanitair recht, zoals herhaaldelijk gewijzigd en uiteindelijk opgeheven en vervangen bij Wet van 5 augustus 2003. Zie hierover o.a. J. Wouters, “Tien jaar experimenteren met internationaal recht: van de Wet van 16 juni 1993 tot de Wet van 5 augustus 2003”, *Jura Falconis* 2003-2004, 3-20; J. Wouters, “Het Belgische experiment met de Genocidewet en de oprichting van het Internationaal Strafhof”, in *Wetenschappelijk denken: een laboratorium voor morgen? Lessen voor de eenentwintigste eeuw*, Leuven, Universitaire Pers, 2004, 321-346; J. Wouters en H. Panken (eds.), *De Genocidewet in internationaal perspectief*, Gent, Larcier, 2002, ix + 377 p.

² Respectievelijk art. 50 (GC I), art. 51 (GC II), art. 130 (GC III) en art. 146 (GC IV).

³ Respectievelijk art. 49 (GC I), art. 50 (GC II), art. 129 (GC III) en art. 146 (GC IV).

⁴ Respectievelijk art. 49 (GC I), art. 50 (GC II), art. 129 (GC III) en art. 146 (GC IV).

⁵ Zie G. Robertson, *Crimes against humanity: the struggle for global justice*, Penguin Press, 1999, 190.

⁶ Statuut van het Internationaal Tribunaal voor voormalig Joegoslavië, gehecht aan Resolutie 827 van de Veiligheidsraad van 25 mei 1993.

⁷ Statuut van het Internationaal Tribunaal voor Rwanda, gehecht aan Resolutie 955 van de Veiligheidsraad van 8 november 1994.

⁸ Kamer van Beroep van het Internationaal Tribunaal voor voormalig Joegoslavië, beschikking van 2 oktober 1995, *Dusko Tadic*, overweging 134.